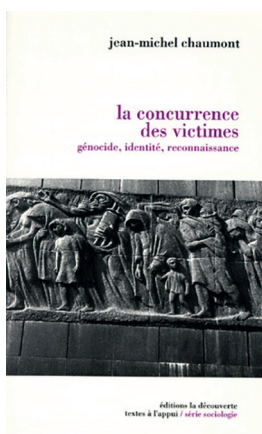

De concurrentie onder de slachtoffers, 20 jaar later

→ Jean-Michel Chaumont
Nationaal fonds voor
wetenschappelijk onderzoek en
Université de Louvain

Solly: (...). Let me tell you something, I was in a concentration camp. You never even suffered one minute in your life compared to what I went through!

Colby: Look, I'm saying... we spent 42 days trying to survive. We had very few rations, no snacks.

Solly: Snacks?! What are you talking snacks? We didn't eat, sometimes for a week, for a month! Nothing! ...

Colby: We slept on the ground, on the dirt, with 180°F during the day, 98°F at night, with 90% humidity!

Solly: 45°F below zero! ... You see this glass eye? Ha!

Colby: Have you even seen the show?

Solly: Did you ever see *our* show? It was called The Holocaust!

Colby: All I know is I was damn close to that million dollars, all right? And the whole time everyone's backstabbing me, undermining me, trying to get me kicked off the show.

Solly: You don't know nothing about survival. I'm a survivor!

Colby: I'm a survivor!

Solly: I'm a survivor!

Colby: I'm a survivor!

Solly: I'm a survivor!¹

In contemporary public discourse “survivor” refers to an extremely wide range of experiences, from Solly's surviving the Nazi concentration camp, to Colby's endurance as a contestant on the reality TV show.”²

INLEIDING

Bijna 25 jaar geleden, in mei 1995, verdedigde ik in Parijs een doctoraat in de sociologie, met de titel *Connaissance ou reconnaissance ? Les enjeux latents du débat sur l'unicité de la Shoah*. Twee jaar later verscheen een herwerkte versie van die scriptie onder de titel *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance* (Parijs, La Découverte, 1997). Hoewel het boek destijds veel vijandigheid opwekte en soms zelfs hoon, zoals vanwege Claude Lanzmann, die met name ‘de idee’ van concurrentie onder de slachtoffers categoriek verwierp en ze walgelijk noemde³, wordt het nu geaccepteerd en is de uitdrukking heel gewoon geworden⁴. Toch is een scherpstelling na een kwarteeuw welkom, aangezien er talrijke

De concurrentie onder de
slachtoffers, 20 jaar later
(vervolg)

belangrijke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden, die het beeld uit de jaren 1990 aanzienlijk hebben gewijzigd. Ik onderzoek hier drie thema's: de verdringing van de slachtoffers door de 'overlevenden', de daarmee gepaard gaande gelijktijdige opmars van een ethiek van de overleving, die haaks staat op een ethiek van de eer zoals die onder andere werd belichaamd door de opstandelingen van het getto van Warschau en tot slot de komst van massa's 'postkoloniale' actoren als concurrenten op het terrein van de slachtoffers. Maar vooraleer ik die recentere ontwikkelingen onderzoek, wil ik terugkomen op de stelling die werd verdedigd aan het begin.

DE EIS TOT ERKENNING VAN DE UNICITEIT VAN DE HOLOCAUST

Waarom scharen zich sinds de jaren 1980 talrijke herdenkingsmilieus zo gretig achter de vlag van de uniciteit, zelfs een '*unique uniqueness* (volstreckte uniciteit)'⁵ van de Holocaust, zoals Roy Eckardt het noemde. Toegegeven, ze bevinden zich in het goede gezelschap van hun organische intellectuelen. Hebben we met deze bewering dan nog niet genoeg ongenadige⁶ debatten ontketend met groeperingen die de herinnering aan andere genociden, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid levendig willen houden? Niet alleen was de bewering vreselijk polemisch, vanuit het standpunt van de kennis was ze compleet nutteloos. Voor geen enkele andere historische gebeurtenis werd ooit een dergelijke aanspraak op uniciteit geopperd en het wetenschappelijk belang ervan is vrijwel nihil⁷. Mijn hypothese was dat, onder het mom van de wetenschap, de erkenning de verborgen agenda was. Ik interpreteerde de aanspraak op uniciteit als een omweg om laattijdig te beantwoorden aan de gefrustreerde verwachting van de voorbije decennia vanwege de grote meerderheid van de overlevenden van de Holocaust. De werkelijke schokgolf, veroorzaakt door de onmetelijkheid van de misdaad tegen het Joodse volk door de nazi's,⁸ ging inderdaad van meet af aan gepaard met twee verkapte *verwijten* aan het adres van de Joden. Enerzijds zouden de Joden zich naar de dood hebben laten leiden 'als lammeren naar de slachtbank', anderzijds – en dat is nog erger – zouden bepaalde Joden, waarvan er nog velen bij de overlevenden zijn, hebben samengewerkt met de nazi's. Twee vreselijke verdenkingen – 'lafheid' van de passieve slachtoffers, 'verraad' van de overlevenden – vormden zo een hindernis voor de terechte erkenning van de slachtoffers en de overlevenden en veroordelen die laatsten tot onzichtbaarheid en een beschaamde stilte. Alain Finkielkraut bevestigde met name nog in 1980 dat wij de 'opdracht tot eerherstel' hebben, een opdracht waaraan we ons niet kunnen onttrekken. 'Het Joodse geheugen levert een nooit eindigende strijd tegen het geheugen van de meerderheid, om de doden van de genocide te beschermen tegen het conformisme dat hen voor het nageslacht zou willen vermommen als zwakzinnigen die zich gewillig aan hun martelingen onderwierpen.'⁹ In werkelijkheid kun je Finkielkraut vergelijken met de cavalerie die opdaagt als de veldslag al is gewonnen. Ook al in die tijd zou niemand het nog hebben aangedurfd om het beeld van de *lammeren* te gebruiken. Zoals gevraagd door Elie Wiesel in 1967, werd de 'Holocaust' (zoals hij zei) niet meer beschouwd als een beschamende bladzijde in de Joodse geschiedenis¹⁰.

Integendeel! Er werd haast over niets anders gesproken. Ten nadele, overigens, van andere categorieën van slachtoffers van het nazisme, zoals de voormalige Belgische gewapende partizanen onder communistisch of bundistisch bewind, die goed vertegenwoordigd zijn onder de stichters van de *Stichting Auschwitz* in Brussel. Maar hoe zat het met het eerherstel van de ‘verraders’?

DE JOODSE ELITE EN DE LEDEN VAN DE SONDERKOMMANDOS

Het verwijt dat de Joodse elite zou collaboreren met de nazi's werd openlijk geuit door Hannah Arendt, in haar werk *Eichmann in Jerusalem*. We kennen die bezwarende passage: ‘Overall waar joden woonden, [...] waren er de erkende joodse leiders, en die leiders hebben vrijwel zonder uitzondering op de een of andere manier, om de een of andere reden, met de nazi's *samengewerkt*¹¹. Voor Arendt was de kwestie van de passieve massa's simpelweg een afleidingsmanoeuvre. De verantwoordelijkheid van de elite was een veel fundamenteeler probleem. Zij stelt: ‘Deze rol der joodse leiders in het drama van de vernietiging van hun eigen volk is ongetwijfeld het somberste hoofdstuk van het hele gruwelverhaal¹².

—Crematorium
Auschwitz-Birkenau

© Georges Boschloos/Stichting Auschwitz

De concurrentie onder de
slachtoffers, 20 jaar later
(vervolg)

Toen die uitspraken in 1963 in de Verenigde Staten verschenen, ontketenden ze de hevigste internationale polemiek die ooit over de Holocaust ontstaan is. Toen de Franse vertaling van haar boek in december 1966 verscheen, was er echter een andere polemiek aan voorafgegaan, die deze in de schaduw stelde: de controverse die was veroorzaakt door het boek *Treblinka* van Jean-François Steiner. De kern van die zaak was eveneens een kwestie van verraad, maar niet vanwege de elite. Het betrof hier eerder de leden van de *Sonderkommandos*, die in de concentratie- en vernietigingskampen de knechtjes van de genocide waren.¹³ In zijn opzienbarende interview aan het gaullistische weekblad *Le Nouveau Candid* gaf Steiner de volgende uitleg

Nadat ze de machinerie op gang hadden gebracht, waren de Duitsers enkel nog aanwezig zoals in een geautomatiseerd bedrijf, waar technici met witte jassen rondlopen met buretten en zo nu en dan een druppel laten vallen in een raderwerk, terwijl de machine vanzelf draait. Daar draaide de machine helemaal vanzelf *en het waren de Joden die ze draaiende hielden*. Het is een 'schandalig' aspect van de vernietigingskampen, waardoor de slachtoffers doorgingen voor *medeplichtigen* van hun beulen. Al te vaak gaf men er de voorkeur aan dit te verzwijgen. (vertaling passage uit het Frans: Rita Roggen)¹⁴

Steiner daarentegen, zweeg niet. Hij raamde de prijs voor het overleven van een lid van een *Sonderkommando* in Treblinka op vijftien Joodse levens¹⁵.

HET EERHERSTEL VAN DE SONDERKOMMANDOS EN DE OPKOMST VAN DE OVERLEVENDEN

Het is zeer tekenend dat de geschriften die door de later vermoorde leden van de *Sonderkommandos* van Birkenau werden nagelaten, slechts aan het begin van dit millennium toegankelijk werden gesteld voor het Franstalige grote publiek¹⁶, terwijl het merendeel toch al sinds het einde van de oorlog bekend was bij de specialisten en soms al was vertaald in het Frans in vertrouwelijke publicaties¹⁷. Daaruit blijkt dat het teksten waren die moesten worden gemeden als de pest. Bij het idee dat ze in hun plaats hadden kunnen zijn, verklaarden andere overlevenden dat ze hoopten dat ze dan moedig genoeg zouden zijn geweest om zelfmoord te plegen. We mogen niet vergeten dat die ongelukkigen al bij hun aankomst werden geselecteerd en in het ongewisse werden gelaten over wat ze in de *Sonderkommandos* moesten gaan doen. Liever sterven dan die taken uitvoeren, verklaarden Primo Levi¹⁸ en onze diep betreurde vriendin Renée Van Hasselt¹⁹, die zelf ook een overlevende van Auschwitz was, unisono. Claude Lanzmann verdedigde ze al in 1966, maar het is pas gesterkt door zijn reputatie op basis van zijn film dat hij hen, in de inleiding van 1980 ter nagedachtenis van Filip Müller, tot 'nobele figuren, grafdelvers van hun volk, *helden en martelaren* tegelijk²⁰ maakte. Het is verbazingwekkend hoe de *Stichting Auschwitz* van Brussel, die voordien het verwijt kreeg dat ze zich schuldig had gemaakt aan het stigmatiseren van de 'passieve slachtoffers'²¹, een niet te verwaarlozen rol speelt in dit proces van eerherstel van de *Sonderkommandos*, meer bepaald met een colloquium

over 'De dwangarbeiders van de dood. *Sonderkommandos* en *Arbeitsjuden*²²'. Philippe Mesnard, die kortstondig directeur was van de *Stichting Auschwitz*, schreef in zijn nawoord bij de tweede editie van het manuscript van Zalmen Gradowski: 'Omdat ze tot deze onverdraaglijke werkzaamheden werden gedwongen, kregen ze een speciale behandeling. Voor hen golden andere regels wat betreft eten, kleding en onderdak, in vergelijking met andere kampgevangenen. Sommigen van hen legden zich daarbij neer, anderen – een klein aantal – pleegden zelfmoord, de meesten leefden in ontredde²³'. In de teksten van Gradowski en anderen is er inderdaad vaak sprake van ontredde, maar neer nog – om een term van Gradowski zelf te gebruiken – van lafhartigheid. Allemaal zijn ze over het algemeen minder toegeeflijk tegenover zichzelf en hun gelijken dan hun hedendaagse uitgevers en persoonlijk stel ik meer vertrouwen in hun getuigenissen uit de eerste hand. De welmenende pleitbezorgers van de *Sonderkommandos* hebben zonder twijfel de moedige getuigenissen, zoals die van Richard Glazar, overlevende van Treblinka, aan Gitta Sereny, begin jaren 1970 over het hoofd gezien:

'In maart [1943] ging het van kwaad naar erger, vervolgde hij wat later. 'Er kwamen geen transporten [...] In de magazijnen werd alles ingepakt en verstuurd. We hadden nog nooit gezien hoe groot ze waren, omdat ze altijd zo vol hadden gelegen. Maar plotseling werd alles – kleren, horloges, brillen, schoenen, wandelstokken, potten en pannen, linnen, om nog maar te zwijgen van het voedsel – alles ging weg en op een dag was er niets meer. U kunt zich niet voorstellen wat we voelden. Begrijpt u, alleen vanwege die *dingen* waren we nog in leven. Als er geen *dingen* waren om te tellen en in te pakken, waarom zouden ze ons dan nog in leven laten? Bovendien hadden we voor het eerst honger. Wij aten nu het kampeten, het was afschuwelijk en natuurlijk veel te weinig [...] Maar toen we eind maart niet meer wisten hoe het verder moest, kwam op een dag Kurt Franz [een officier van de SS] met een brede grijns de barak binnen en hij zei: "Vanaf morgen rollen de transporten weer binnen." *En weet u hoe wij ons voelden? Wij zeiden bij onszelf: "Hoera, eindelijk kunnen we onze buik weer vol eten!" Dat is de waarheid.* Dat voelden we, *zover waren we gekomen.* En inderdaad kwamen ze de volgende ochtend. De hele avond daarvoor was de stemming opgewonden en verwachtingsvol geweest. Dat betekende leven – dat begrijpt u toch wel, hè? – veiligheid en leven. *Dat hun dood, wie ze ook waren, ons leven betekende, deed er niet meer toe.* Dat hadden we al keer op keer meegemaakt. *De belangrijkste vraag was: waar komen zij vandaan. Zouden ze rijk of arm zijn? Zou er eten zijn of niet?*²⁴

Anders gezegd, de bewakers en de omstandigheden hadden van die ongelukkigen adepten van een onvoorwaardelijke overlevingsethiek gemaakt. Daar huiver je van ... Dat is precies wat hun actuele hagiografen wat overhaast doodzwijgen. Misschien omdat we vandaag, na een kortstondig eerbetoon aan de slachtoffers, vooral de overlevenden verheerlijken. Het zijn immers veerkrachtige mensen waarvan wordt verondersteld dat ze in zichzelf de kracht vonden om het ergste te overwinnen en er versterkt uit te komen. Hoe dan ook, er is genoeg om verbijsterd te zijn. Zovele

DOSSIER

De concurrentie onder de
slachtoffers, 20 jaar later
(vervolg)

decennia lang hebben alle ontelbare takken van de Joodse gedachtenis immers harts-
tochtelijk de ethiek van de eer verdedigd. Het verzet van de opstandelingen van het
getto van Warschau was hiervan een van de zovele schoolvoorbeelden²⁵. Uiteraard
had deze ethiek van de eer haar eigen blinde vlekken²⁶, maar het lijkt er niet naar dat
we erop vooruit zijn gegaan, noch vanuit ethisch²⁷, noch vanuit politiek oogpunt²⁸.

DE 'POSTKOLONIALE' UITBREIDING VAN DE CONCURRENTIE ONDER DE SLACHTOFFERS

De concurrentie onder de slachtoffers, zoals ik die heb kunnen observeren *in situ*
bij de *Stichting Auschwitz*, eind jaren 1980, had uitsluitend betrekking op het herin-
neringsklimaat dat was gegroeid uit de misdadigheid van de nationaalsocialistische
staat. Tijdens een later verblijf in de Verenigde Staten had ik vastgesteld dat catego-

— Monument van de Helden
van het Getto, Warschau

© Georges Boschloos/Stichting Auschwitz

rieën van slachtoffers zonder link met de Tweede Wereldoorlog daar even negatief reageerden op de aanspraak op de uniciteit van de Holocaust: de nakomelingen van de Armeniërs, de afstammelingen van de zwarte slaven, de afstammelingen van de indianenvolkeren. Zodra ze weer in België waren, deden de vertegenwoordigers van de slachtoffers van de genocide die nauwelijks een jaar voordien had plaatsgevonden in Rwanda, meteen hun beklag. In die tijd lieten de nakomelingen van de gekoloniseerde volkeren echter nauwelijks van zich horen. Volgens het schitterende boek van Pierre Hazan gaf de VN-conferentie van Durban, in september 2001, het startschot voor wat hij ‘overdreven sympathie voor slachtoffers’ als gevolg van een ‘opbod aan aangetaste herinneringen’²⁹ noemde:

Een diepgewortelde woede is de drijvende kracht van veel ngo's in Durban, vooral omdat ze in de wijze van functioneren van het economische systeem de instandhouding zien van de moorddadige uitbuiting van destijds. Door de slavenhandel en de kolonisatie gelijk te stellen met die internationale misdaden willen de Afrikaanse ngo's een erkenning van de verantwoordelijkheid voor die misdaden vanwege het Westen bewerkstelligen. Door hun toevlucht te nemen tot categorieën van misdaden die niet kunnen verjaren, doen ze een poging om het pad te effenen voor financiële eisen door de verplichte herinnering, de vraag naar spijtbetuyging en herstelbetalingen met elkaar te verbinden.³⁰

Enkele dagen na het einde van de conferentie stelden de aanslagen van 11 september de eisen die in de tumultueuze sfeer van Durban werden gesteld, meteen in de schaduw. Er zijn niettemin voldoende aanwijzingen dat het laatste woord hier nog niet is gezegd. Heel recent nog heeft een delegatie van VN-experts België aanbevolen om excuses aan te bieden voor zijn koloniaal verleden en zijn wreedheden³¹. In het openlijke frontale verzet tegen de centrale plaats die Auschwitz inneemt binnen het historische bewustzijn zijn velen ervan overtuigd dat de wreedheden van de Europese kolonisatoren de verborgen kweekbodem waren voor de misdaden van de Nazistaat³². Sindsdien zien we meer en meer niet-karikaturale versies van dit standpunt³³. In de universiteiten, vooral dan die in het Westen³⁴, is de populariteit van ‘postkoloniale’ stromingen die het hele Westen en meer in het algemeen de westerse wetenschappen beladen met alle zonden van Israël, een aanwijzing voor het feit dat eens te meer indirect aanspraak wordt gemaakt op erkenning, onder de dekmantel van kennis. De kwestie van de uniciteit van de Holocaust, waarover met zoveel passie en doorgaans vrij slecht werd geschreven, is vrijwel helemaal geschrapt van de wetenschappelijke agenda's en die van de verenigingen. Dit is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat men zowel materieel als symbolisch is tegemoetgekomen aan de vraag naar erkenning. Om te beantwoorden aan de verwachtingen van ‘de verworpenen der aarde’ zou er echter een wereldwijde justitie moeten komen en dus een ware omwenteling van de wereldorde. Men kan dus met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid voorspellen dat de nieuwe brandstof van de concurrentie onder de slachtoffers nog niet zo snel uitgeput zal zijn. ■

De concurrentie onder de
slachtoffers, 20 jaar later
(vervolg)

- (1) Solly: [...] Ik wil je iets vertellen, ik heb in een concentratiekamp gezeten. Jij hebt in je hele leven niet een enkele minuut geleden, vergeleken bij wat ik heb doorgemaakt!
Colby: Kijk, ik zeg ... wij hebben 42 dagen lang geprobeerd om te overleven. Wij hadden maar weinig rantsoenen, geen snacks.
Solly: Snacks?! Waar heb je het over? Wij aten soms een week, een maand niets! Niets! ...
Colby: Wij sliepen op de grond, op vuilnis, het was 28 °C overdag, 2 °C 's nachts, en dat bij een vochtigheidsgraad van 90%!
Solly: 42 °C onder nul! ... Zie je dit glazen oog? Ha!
Colby: Heb je de show minstens gezien?
Solly: Heb jij ooit onze show gezien? Die heette de Holocaust!
Colby: Alles wat ik weet is dat ik verdomd dicht bij dat miljoen dollar zat, oké? En al die tijd stak iedereen mij een mes in de rug, ondermijnde mij, probeerde me uit de uitzending te schoppen.
Solly: Je hebt geen flauw idee wat overleven betekent. Ik ben een overlevener.
In het hedendaagse publieke discours verwijst de term 'overlevener' naar een uiterst brede waaier aan ervaringen, gaande van Solly, die het naziconcentratiekamp overleefde, tot de volharding van Colby, als deelnemer aan een uitzending van reality-tv.
*Vertaald uit het Engels door Rita Roggen.
- (2) Televisieserie van de Amerikaanse zender HBO, *Curb Your enthusiasm*, uittreksel, geciteerd door Shani Orgad, 'The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: a Genealogy', *The Communication Review*, 2009, deel 12, 2, p. 133.
- (3) Cfr. Claude Lanzmann, verklaring tijdens een debat met Pierre Nora op 8 oktober 2008: 'Ik ben absoluut tegen het idee van concurrentie onder de slachtoffers. Ik walg ervan.', http://www.lph-asso.fr/index72a5.html?option=com_content&view=article&id=50%3Anouvel-observateur-pourquoi-legiferer-sur-lhistoire&catid=15%3Adebats&Itemid=27&lang=fr, geraadpleegd op 26 april 2019.
- (4) Voor meer dan 7 290 000 resultaten op Google voor de uitdrukking 'concurrence

des victimes' op 2 maart 2019. Dat de titel deel uitmaakt van het gemeenschappelijke domein blijkt al uit het feit dat Esther Benbassa reeds in 2006 een tekst kon publiceren onder de titel 'La concurrence des victimes' (De concurrentie onder de slachtoffers), in *Culture post-coloniale 1961-2006*, Pascal Blanchard éd., Parijs, Autrement, 2006, p. 102-111; om maar te zwijgen over het boek waaraan ze haar titel heeft ontleend ...

- (5) Roy Eckardt, 'Is the Holocaust Unique?', *Worldview*, nr. 17, 1974, p. 31: 'Wij beginnen bij de vaststelling dat alle historische gebeurtenissen uniek zijn. De geschiedenis herhaalt zich niet [...] Bijgevolg luidt onze vraag niet 'Is de Holocaust uniek?', want de bevestiging is een truïsme. De vraag luidt: 'In welke zin is de Holocaust uniek?' Is hij inderdaad volstrekt uniek?'
- (6) Ongenadig, aangezien ze doorgaans werden afgesloten met een vraag van het type 'Denkt u echt dat een [X] kind minder waard is dan een Joods kind?'. Op die vraag volgde altijd de obligate ontkenning. Zo vroeg George Steiner al in 1967 aan Wiesel of hij werkelijk meende dat een Vietnamees kind dat werd gedood door de napalmbommen, minder waard was dan een vergast Joods kind ... 'Als je verbiedt om een vergelijking te maken tussen de doodstrijd van iemand die nu wordt gefolterd en levend verbrand en die van degenen die dit destijds moesten ondergaan – en ik denk dat je bezig bent dit te doen, Elie – dan beschouw ik dat als verraad aan de geniale diepzinnigheid van het Joodse inlevingsvermogen en bewustzijn van de verwevenheid met het lot van de mensheid.' (Tussenkomst tijdens het seminarie 'Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium', in *Judaism*, XVI, 3, zomer 1967, p. 289).
- (7) Cfr. Alan Rosenberg, 'Was the Holocaust Unique? A Peculiar Question?', in *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*, Isidor Wallimann en Michael Dobkowski (dir.), New York, Greenwood Press, 1987, p. 146: 'Van alle enigmas, paradoxen en dilemma's waarmee het wetenschappelijk onderzoek van de Holocaust wordt geconfronteerd, is de vervelendste vraag die leidt tot de meeste onenigheid, zonder twijfel die naar de 'uniciteit'. Het is de vraag bij uitstek die met de meeste waarschijnlijkheid bevooroordeelde debatten opwekt en in het vuur van het gesprek de emoties hoog doet oplaaien. Bij mijn eigen inspanningen om de kwesties die aan de basis liggen van de 'kwestie van de uniciteit', te analyseren, werd ik getroffen door de
- bijzondere merkwaardigheid van de vraag zelf [...] Wat mij zo bijzonder lijkt, is dat de legitimiteit van de kwestie als dusdanig als zo vanzelfsprekend wordt beschouwd, dat zonder aarzeling wordt aangenomen dat de uniciteit van de Holocaust niet louter een geschikt thema voor analyse is, maar een prioritair probleem. De anomalie is hier dat men 'de kwestie van de uniciteit' cruciaal vindt om de Holocaust te begrijpen, hoewel de Holocaust voor nauwelijks een – of geen enkele – andere mijlpaal in de geschiedenis relevant is.' Eigen cursivering. (Vertaling uit het Engels: Rita Roggen)
- (8) Cfr. François Azouvi, *Le mythe du grand silence. Auschwitz, les Français, la mémoire*, Parijs, Fayard.
- (9) Alain Finkielkraut, *De imaginaire jood*, Amsterdam, Contact, 1992, p. 57. Tenzij anders vermeld, eigen cursivering.
- (10) Cfr. de tussenkomsten van Wiesel gedurende hetzelfde seminarie waar ook George Steiner en enkele andere bekende figuren aanwezig waren: 'Jewish Values in the Post-Holocaust Future: A Symposium', in *Judaism*, XVI, 3, zomer 1967, p. 266-299.
- (11) Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: de banaliteit van het kwaad*, Amsterdam, Atlas Contact, 2005, p. 219.
- (12) *Ibid.*, p. 212. Tenzij anders vermeld, eigen cursivering.
- (13) Over het *Sonderkommando* van Birkenau toonde regisseur Láslo Nemes in *Son of Saul* ijszeggende beelden, die hem in 2015 de *Grand Prix du Festival de Cannes* opleverden.
- (14) Jean-François Steiner, 'L'usine à tuer des Juifs', *Le Nouveau Candide*, 14 maart 1966, p. 2. Voor een meer doorgedreven analyse van 'de zaak Steiner', verwijs ik graag naar mijn boek *Survivre à tout prix ? Essai sur l'honneur, la résistance et le salut de nos âmes*, Parijs, La Découverte, 2017.
- (15) Jean-François Steiner, *Treblinka*, Parijs, Fayard, 1966, p. 143.
- (16) De eerste editie 'voor het grote publiek' is een bundel met de titel *Des voix sous la cendre. Manuscrits des Sonderkommandos d'Auschwitz-Birkenau* uitgegeven bij Livres de Poche in 2005. Het onvergetelijke werk van Zalmen Gradowski, gedeeltelijk uitgegeven onder de titel *In het hart van de hel. Sonderkommando in de gaskamers en crematoria van Auschwitz* werd in 2001 in het Frans uitgegeven bij de kleine uitgeverij Kimé en heruitgegeven door de Éditions Tallandier in 2009. De teksten

werden al in 1945 gevonden ... Van geen enkele van die fundamentele teksten werd tot op heden een wetenschappelijke editie in het Frans of het Nederlands uitgegeven.

- (17) Ber Mark, *Des voix dans la nuit. La résistance juive à Auschwitz-Birkenau*, Parijs, Plon, 1982.
- (18) Primo Levi, *Le devoir de mémoire. Entretien avec Anna Bravo et Federico Cereja*, Parijs, Mille et une nuits, p. 66: 'Ik vraag me af wat ik zou hebben gedaan als het mij was overkomen, of ik de moed zou hebben gehad om zelfmoord te plegen, om me te laten vermoorden, als men mij voor een dergelijke taak zou hebben geselecteerd. Misschien begrepen ze het niet. Er zijn gevallen waarin mensen er de voorkeur aan gaven om zich te laten vermoorden in plaats van lid te worden van het *Sonderkommando*, anderen hebben dat dan weer niet gedaan.'
- (19) Renée Van Hasselt, 'Au-delà de cette limite...' (interview met Yannis Thanassekos en Jean-Michel Chaumont), *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 28, 1991, p. 43: 'Celui qui aurait appartenu au kommando de la mort et se serait jeté dans les fils [barbelés], c'est admirable. Mais très peu l'ont fait.' (Wie lid was van het kommando van de dood en zich in de [prikkel]draad zou hebben gegooit ... bewonderenswaardig. Maar slechts weinigen hebben dat gedaan.) Bescheiden als ze is verduidelijkte ze vanzelfsprekend dat 'si j'avais eu à choisir entre le *Kommando* de la mort et survivre encore un peu, je n'oserais pas jurer ce que j'aurais fait.' (ik durf niet met zekerheid te zeggen wat ik zou hebben gedaan als ik had moeten kiezen tussen het kommando van de dood en nog even overleven.)
- (20) Claude Lanzmann, 'Inleiding' van het boek van Filip Müller, *Trois ans dans une chambre à gaz d'Auschwitz*, (oorspronkelijke titel: *Eyewitness Auschwitz Three Years in the Gas Chambers*) Parijs, Pygmalion, 1980, p. 15.
- (21) Denken we maar even terug aan die bijzonder harde woorden van Paul Halter in 1990: 'Er zijn anciens die er prat op gaan dat ze in de kampen waren en die rondlopen met een baretje met strepen en die zo blij zijn dat ze kunnen tonen dat ze in een kamp hebben gezeten en hun verhaal mogen vertellen ... Ik kijk er wat neerbuigend naar, omdat het feit dat je in een kamp hebt geleefd niets is waarmee je waardering verdient. Ik bewonder in tegendeel de verzetslieden die de hele oorlog lang weerstand hebben geboden om er levend uit te geraken. Dat vind ik buitengewoon. Dat soort mensen zou ik op een voetstuk hebben geplaatst en niet die kerels die de pech hadden om te worden gearresteerd en gedeporteerd. Zij werden verheerlijkt. Dat is een bocht van honderdtachtig graden van de definitie van het begrip waarde.' (Paul Halter, 'Als je over iets niet kunt spreken, moet je erover zwijgen', interview met Yannis Thanassekos en Jean Michel Chaumont, *Driemaandelijks tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, nr. 23, januari-maart 1990, p. 84. Destijds schreef Maxime Steinberg verscheidene teksten waarin hij de *Stichting Auschwitz* ervan beschuldigde onvoldoende onderscheid te maken tussen de genocide op de Joden en de andere nazismisdaden. Zoals het voorbeeld van Paul Halter duidelijk aantoont, had het gebrek aan *onderscheid*, dat als verwijt was bedoeld, in realiteit eerder betrekking op de sociale dan op de wetenschappelijke werkelijkheid.
- (22) Zie bijvoorbeeld op YouTube de lezing van Philippe Mesnard: <https://www.youtube.com/watch?v=4zEZk8-CUYw>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- (23) Philippe Mesnard en Carlo Saletti, 'Tussen geschiedenis en literatuur, schrijven over de catastrofe', in Zalmen Gradowski, *In het hart van de hel. Sonderdkommando in de gaskamers en crematoria van Auschwitz*, Nederlandse vertaling van Martine Woudt, Laren, Verbum, 2008, p. 11.
- (24) Richard Glazar, interview met Gitta Sereny, *Au fond des ténébres. De l'euthanasie à l'assassinat de masse : un examen de conscience*, (De duisternis tegemoet, Nederlandse vertaling: Margreet de Boer en Jef Geeraerts) vertaald uit het Engels door J.A. Geera, Parijs, Denoël, 1974, p. 218.
- (25) Ik verwijs hier naar het mooie boek dat een voormalig medewerker van de *Stichting Auschwitz* hieraan heeft gewijd: Markus Meckl, *Helden und Märtyrer. Der Warschauer Ghettoaufstand in der Erinnerung*, Berlijn, Metropol Verlag, 2000. We moeten benadrukken dat de 'helden en martelaren' Joodse strijders waren, niet de leden van het *Sonderkommando* ...
- (26) Blinde vlekken die meer bepaald door de betreurde Tzvetan Todorov werden belicht in *Face à l'extrême*, Parijs, Seuil, 1991.
- (27) Met betrekking tot de achteruitgang van de morele waarden in verband met de onvoorwaardelijke overlevingsethiek, zie het mooie boek van Frédéric Leichter-Flack, *Qui vivra, qui mourra. Quand on ne peut pas sauver tout le monde*, Parijs, Albin Michel, 2015.
- (28) Dat heb ik in elk geval verdedigd in 'L'éthique de la survie et l'esprit du capitalisme post-soviétique', online op de site AOC: <https://aoc.media/opinion/2018/02/14/lethique-de-survie-le-sprit-capitalisme-post-sovietique/>, geraadpleegd op 26 april 2019.
- (29) Pierre Hazan, *Juger la guerre, juger l'histoire*, Parijs, PUF, 2007, p. 109.
- (30) *Ibid.*, p. 112 en Pierre Hazan die vervolgt: 'Tine Alioune, een van de meest eloquente woordvoerders van de Afrikaanse ngo's, geeft deze honger naar weerwraak, maar evengoed naar rechtvaardigheid weer: 'Wij eisen dat de slavernij en het kolonialisme worden erkend als een dubbele holocaust en misdaden tegen de menselijkheid en wij eisen herstelbetalingen vanwege het Westen voor de plunderingen van grondstoffen, de gedwongen migratie van bevolkingsgroepen, de onmenselijke behandeling en de actuele armoede in Afrika, die het gevolg zijn van deze geschiedenis van misdaden en plunderingen'
- (31) <https://www.lesoir.be/206103/article/2019-02-11/la-belgique-invitee-presenter-des-excuses-pour-son-passe-colonial> of https://www.levif.be/actualite/belgique/excuses-de-la-belgique-pour-son-passe-colonial-le-monde-politique-circonspect/article-normal-1093499.html?cookie_check=1551543742, geraadpleegd op 26 april 2019.
- (32) Sven Lindqvist, *Exterminate all the Brutes*, Londen, Granta Publications, 1996.
- (33) Cfr. Dan Stone, 'The historiography of genocide: beyond 'uniqueness' and ethnic competition', *Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, band 8, oplage 1, 2004. Van dezelfde auteur, zie ook *Histories of the Holocaust*, New York, Oxford University Press, 2010. Zie eveneens Daniel Blatman, 'Holocaust Scholarship: Towards a Post-Uniqueness Era', *Journal of Genocide Research*, band 17, oplage 1, 2015.
- (34) Zie met betrekking tot die paradox het verhelderende boek van Thomas Brisson, *Décentrer l'Occident. Les intellectuels postcoloniaux chinois, arabes et indiens et la critique de la modernité*, Parijs, La Découverte, 2018.